

RIMSKE LEGIJE I NJIHOVI LOGORI U HRVATSKOM DIJELU PANONSKOG LIMESA

UDK 904 (497.5) "652"

Primljeno/Received: 2003. 09. 10.

Prihvaćeno/accepted: 2003. 09. 15.

Mirjana Sanader
HR 10000 Zagreb
Odsjek za arheologiju
Filozofskog fakulteta
I. Lučića 3

U radu se raspravlja o problematici rasporeda rimskih legija u hrvatskom dijelu panonskog limesa. Raspravlja se o legijskim logorima u kojima su boravile trupe na tom dijelu limesa kao i o mogućnosti postojanja logora u Murseli, odnosno Mursi.

Ključne riječi: Panonija, dunavski limes, legije, logori, Mursa, Mursela

1. Limes

Istočne granice suvremene hrvatske države omeđuje dijelom i rijeka Dunav koja je u antičkim vremenima gotovo čitavim svojim tokom činila granicu (*limes*) Rimskog Carstva prema Barbariku. Hrvatski dio tog panonskog podunavskog limesa, koji se proteže od Batine Skele (*Ad militare*) do Iloka (*Cuccium*), dugačak je 188 km. On obuhvaća dijelove triju različitih područja koja se ne razlikuju samo po imenu (Baranja, Slavonija i Zapadni Srijem) nego i po geomorfološkoj strukturi: od ravničarskih predjela u kojima na sjeverozapadu dominira Bansko Brdo (245m n/m) te močvara Kopačkog rita između rijeka Drave i Dunava do strmih i visokih obala Dunava (Njegoč 2002: 255-264).

Iako je Bulat ovo područje hrvatskog dijela panonskog podunavskog limesa bio podijelio u tri pojasa, u ovome radu bit će riječi o dva: o pojasu uz samu obalu Dunava (pretpostavljajući da je Dunav na tom dijelu promijenio i tok), te o njegovu zaleđu (Bulat 1969: 40). U bližem i daljem zaleđu ovog dijela limesa, osim više lokalnih cesta, prolazila su tri važna cestovna pravca koja su pratila tokove važnih rijeka Save (*Emona - Siscia - Sirmium*) i Drave (*Poetovio -*

Mursa - Cibalae - Sirmium) te cesta Klosterneuburg (*Cannabiaca*) - Zemun (*Taurinum*) koju su sagradili Rimljani radi brže komunikacije i transporta vojske i roba. Ova se cesta protezala uz desnu obalu Dunava, cestovnim pravcem, poznatim još u prapovijesti a koji se jednim dijelom koristi i danas (Visy 2003: 131-134).

Rekognosciranja su pokazala da se ta rimska tzv. vojnička cesta hrvatskog dijela limesa, na dva mjesta udaljava od Dunava. Prvi put južno od Batine skele (*Ad militare*) kada skreće prema južnom rubu Banskog brda gdje leži Zmajevac (*Ad Novas*). Od Zmajevca je jedan put vodio prema Pečuhu (*Sopianae*) dok je cesta limesa išla dalje prema jugu pri čemu je prolazila suvremena mjesta Dragojlov Brijeg, Grabovac, Lug, Vardarac i Kopačevo. Na toj se dionici pravac suvremene ceste poklapa s rimskom. Nakon Kopačeva cesta je mogla skretati još više zapadno prema Bilju odakle se spuštala na Osijek (*Mursa*) ili nastaviti ravno prema jugu gdje se nalazio prijelaz preko Drave kod Nemetina (*Ad Labores*). Odatle je cesta kretala preko Sarvaša - Bijelog Brda do Dalja (*Teutoburgium*). Međutim, rekognosciranje kao i arheološki nalazi na terenu upućuju na još jedan mogući cestovni pravac. Taj bi

spajao Nemetin - Aljmaš - Erdut - Dalj. Cesta se od Dalja (*Teutoburgium*) opet približava Dunavu te prolazi pravcem Gradac - Borovo - Vukovar - Sotin (*Cornacum*) - Ilok (*Cuccium*) (Pinterović 1969: 53-69).

Iako se dakle, panonski podunavski limes u Hrvatskoj šezdesetih godina prošlog stoljeća intenzivno istraživao, prije svega kabinetski, ali dijelom i rekognosciranjem, nije bilo sustavnog arheološkog iskopavanja. Zbog te činjenice još uvijek ne raspoložemo podacima o arhitekturi nekadašnjih rimskih utvrda jer su današnja saznanja temeljena na pisanim izvorima, slučajno nađenom pokretnom materijalu i rekognosciranju. Problematiku istraživanja ovog dijela panonskog limesa čini isto tako i podatak da su na antičkim itinererima (*Tab. Peut.; Ant. It.; Not. Dig.*) zabilježene postaje, odnosno podaci koji se još nisu mogli potvrditi na terenu: *Aureus Mons, Albanum, Donatiana* i *Ad Labores*. Nasuprot tome na terenu su zabilježeni arheološki nalazi koji ne nalaze oslonce u antičkim vrelima: Dragojlov brijeg, Lug, Kopačevo, Sarvaš, Aljmaš itd. (Pinterović 1969: 53-69; Bulat 1977: 63-87).

Međunarodni V. kongres o limesu koji se 1960. održavao u više gradova nekadašnje države Jugoslavije bio je pokretač velikog vala zanimanja za istraživanje panonskog limesa pa tako i njegova hrvatskog dijela.¹ Stoga su ta hrvatska istraživanja, premda su se uglavnom temeljila na proučavanju literature i dijelom na rekognosciranju, itekako proširila znanje o tom području.² Međutim nakon što je krajem 70-ih godina prošlog stoljeća izuzetna O. Pinterović objavila svoju knjigu o Mursi kao da je zamrlo zanimanje za tu problematiku.³ Unatoč svemu valja reći da se u posljednjim desetljećima, premda bez sustavnih

istraživanja vojnih arhitektonskih cjelina na limesu, dosta radilo na zaštitnim istraživanjima, a bilo je i slučajnih nalaza.

2. Legije

Razvitak i uređenje rimske vojske, razmještaj legija u pojedinim provincijama, etnički sastav, utjecaj njenih jedinica na domicilno stanovništvo kao i vojno graditeljstvo, samo su neke od tema vezanih uz rimsku vojsku koje su već dugi niz godina predmet arheoloških istraživanja.⁴

Navedene teme bile su predmetom brojnih rasprava i u sklopu istraživanja podunavskog limesa u Panoniji - prije svega mađarskih arheologa.⁵ Njihove su se rasprave bavile naravno mađarskim dijelom panonskog limesa dok su podatke o hrvatskom dijelu crpili uglavnom iz starijih članaka kao i iz relevantnih radova s V. kongresa o limesu. Stoga je i za potrebe ovoga rada, kojim se želi problematizirati tema o rimskim legijama i njihovim taborima u hrvatskom dijelu panonskog limesa, još uvijek nezaobilazna Ritterlingova studija o legijama objavljena 1924.⁶ Isto tako su nemimolazni Alfoeldyjevi i Mocsyjevi članci o Panoniji i njenim trupama.⁷ Najnoviji rad J. Wilkesa *Roman Legions and their Fortresses in the Danube Lands (First to Third Centuries AD)* također se primjerice još uvijek potpuno oslanja na Ritterlingove navode o legijama te nije donio nikakve nove podatke.⁸ Treba međutim istaknuti da su, nakon što je dugo vremena studija G. L. Cheesmana o pomoćnim trupama bila jedna od rijetkih referentnih publikacija na tu temu, vrlo napredovala i istraživanja o nazočnosti i kretanju manjih pomoćnih jedinica. To se prije svega odnosi na studije J. Spaula i B. Lörincza.⁹

¹ *Quintus congressus internationalis limitis romani studiosum* održavao se u rujnu 1960. g. u Celju, Ptuju, Varaždinskim Toplicama, Zagrebu, Osijeku, Novom Sadu, Sremskoj Mitrovici i Beogradu.

² 1970. g. su pokrenuta, u suradnji sa Smithsonian institutom, arheološka iskopavanja u Batinoj Skeli. O rezultatima tih istraživanja zabilježeno je tek nekoliko redaka: Bulat 1970: 42-43.

³ Studirajući objavljenije radove o hrvatskom dijelu rimskog limesa nastale šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća, ističe se prije svih Olga Pinterović. U knjizi *Mursa i njezino područje u antičko doba* koja je objavljena u Osijeku 1978. O. Pinterović je sažela sva dotadašnja saznanja te objavila knjigu za koju se danas smatra da predstavlja vrhunac njenog vrlo plodnog arheološkog djelovanja.

⁴ Luttwak, 1979; Johnson 1987; Y. Le Bohec, 1993. U ovim je temeljnim knjigama citirana i relevantna bibliografija za navedene teme.

⁵ Vrlo opsežna bibliografija vezana uz istraživanja dunavskog limesa u Panoniji nalazi se u: Visy 1988: 131-141 kao i u knjizi Visy 2003: 239-257.

⁶ E. Ritterling, *Legio*, RE 12., Stuttgart 1924., 1211-1829.

⁷ Alföldy, 1959, 122-141; Mocsy, 1962: 515-776; Mocsy, 1974.

⁸ Wilkesov je članak objavljen u zborniku *Roman Fortresses and their Legions*, ur. R.J. Brewer, London 2000., str. 101-121.

⁹ Cheesman, 1914; Spaul, Oxford 2000; Lörincz, 2001.

Augustovim osvajanjima započeo je prodor rimskih trupa prema Dunavu.¹⁰ Nakon što su osvajanja okončana na području kasnije rimske provincije Panonije smjestile su se 3 legije: *legio XV Apollinaris* u Ljubljani (*Emona*), *legio VIII Augusta* u Ptuju (*Poetovio*) i *legio XIII Hispana* u Sisku (*Siscia*).¹¹ Otprilike oko 9. g. ili 14. g. *legio XV Apollinaris* seli iz Emone u Petronell (*Carnuntum*) na Dunavu.

Između 43. i 45. g. dolazi do većih promjena u razmještanju trupa. *Legio IX Hispana* odlazi iz Panonije pa u provinciji ostaju samo dvije legije, vjerojatno s još nekim pomoćnim trupama. Iz Ptuja odlazi *legio VIII Augustu*, a zamjenjuje je *legio XIII Gemina*. Iz Karnunta odlazi *legio XV Apollinaris* na istok, a njeno mjesto zauzima *legio X Gemina*. Ova legija 68. g. odlazi u Italiju, a na njeno mjesto u Karnunt dolazi *legio VII Gemina* koja tu boravi tek jednu godinu (do 69. g.). Nakon Neronove smrti ona odlazi u Italiju, a na njeno mjesto dolazi *legio XXII Primigenia*, koju potom 71. g. zamjenjuje *legio XV Apollinaris*.¹²

Za vladavine Domicijana (81. - 96. g.), a zbog Sarmatskih ratova, drastično se bio povećao broj legija i pomoćnih četa u Panoniji što onemogućuje praćenje njihovog rasporeda. U to se vrijeme počinje osmišljavati i panonski limes na Dunavu kojega čini sustav vojničkih tabora povezanih cestom.¹³ Mocsy kaže da su krajem vladavine Domicijana u Panoniji postojala četiri legijska logora: Poetovio, Karnunt, Akvink i Mursela (Mocsy 1962: 612-616).

Za Domicijana je *legio II Adiutrix* sagradila logor u Akvinku. Nju kasnije zamjenjuje *legio IV Flavia* koja tamo ostaje do odlaska u rat protiv Dačana. U Akvinku se potom utaboruje *legio X Gemina* koja je tu boravila do povratka II legije *Adiutrix*. Krajem 1. st. raspustio se logor u Ptuju, a *legio XIII Gemina* odlazi u rat protiv Dačana. No prije svoga odlaska ona je pomogla gradnji logora u Vindoboni. Oko 100. godine počinje gradnja logora u Brigetiju u koji se useljava *legio XI Claudia*.

Za Trajana (98. - 117. g.) se konačno učvršćuje limes i raspoređuju trupe. Nakon 117. g. su u Panoniji bila četiri legionarska logora: *Vindobona*, *Carnuntum*, *Brigetio* i *Aquincum*.

Najkasnije 105. g. *legio XI Claudia* napušta Brigetij u koji se utaboruje *legio XXX Ulpia*.¹⁴ Za trajanja 2. Dačkog rata u Karnuntu je uz *legio XV Apollinaris* mogla biti i *legio XIV Gemina*. Nakon Dačkih ratova *legio XV Apollinaris* napušta Karnunt u koji se smješta *legio XIV Gemina*, a u Vindobonu se useljava *legio X Gemina* dok na njeno mjesto u Akvink dolazi *legio II Adiutrix*. Oko 114. napušta *legio XXX Ulpia* Brigetio u koji se useljava *legio I Adiutrix*.

Tijekom sljedeća dva stoljeća je u Panoniji bilo stabilno, tako da u Vindoboni boravi *legio X Gemina*, u Karnuntu *legio XIV Gemina*, u Brigetiju *legio I Adiutrix*, a u Akvinku *legio II Adiutrix*. Pojavu drugih legija na tom se prostoru tumači ratnim potrebama, tako npr. u Akvinku neko vrijeme boravi *legio IV Flavia*.

Za Markomanskih ratova se opet javlja veća koncentracija trupa pa su u to vrijeme evidentirane *legio II Italica*, *legio V Macedonica* i *legio III Augusta*. U vrijeme vladavine Septimija Severa je *legio IV Flavia* opet u Akvinku, ali su zabilježene i *legio XXX Ulpia* kao i *legio II Italica*. Za Galijenove vlasti u Panoniji borave *legio I Minervia* i *legio VIII Augusta*. U to vrijeme opet se pojavljuju legije u Ptuju i to *legio V Macedonica* i *legio XIII gemina*. Iako je Dioklecijan podigao i dvije nove legije u Panoniji i to *legio V Iovia* i *legio VI Herculia* povijest kretanja trupa u Panoniji u tom razdoblju je krajnje nesigurna (Southern & Dixon 2000: 16).

U hrvatskom dijelu panonskog limesa zabilježena je prisutnost devet legija: *I. i II. Adiutrix*; *IV. (Flavia ?)*; *V. Macedonica*; *VII. Claudia pia fidelis*; *X. Gemina*; *XIII (Gemina?)*, *XIV Gemina* i *VI Herculia*. Njihova je prisutnost dokumentirana uz pomoć natpisa i žigova s opeka (Sanader 2003: 135-142).

¹⁰ August se, koncem svog života, pohvalio kako je granice Ilirika proširio do Dunava (*R. Gest. div. Aug. 30*). Tako nam je i neizravno svjedočio, ako imamo na umu da Rimljani u to vrijeme već dva stoljeća ratuju šireći granice imperija, da je Panonija relativno kasno postala Rimljanima zanimljiva. Događaj koji spominje August zbio se za njegovih osvajачkih pohoda od 35. g. pr. Kr. a na kakvu se vrstu prodora odnosi spomenuta careva rečenica puno je jasnije iz jednog dijela Florovog teksta (*epit. 2,28 f.*) koji opisuje da je Augustov legat *Lentulus* oko 10. do 6. g. pr. Kr. na Donjem Dunavu utvrdio *presidia* - vjerojatno osmatračnice. Međutim raspoložemo podacima koji kazuju da se osvajanje područja istočno od Julijskih Alpa preko porječja Save i Drave do srednjeg toka Dunava zbilo pod zapovjedništvom Tiberija. O tome piše i Festo (*8,1*) koji kaže da je oko 9. g. pr. Kr. učvršćen limes između Rimljana i Barbara kroz Norik, Panoniju i Meziju.

¹¹ Osim navodnog natpisa na jednoj kacigi iz Siska nema podataka da je legija bila u Sisku. Stoga sjedište ove legije u to vrijeme neki autori smještaju u Sremsku Mitrovicu (*Sirmium*) iako odatle nema baš nikakvih podataka. *Legio XIII Hispana* je zbog premještanja u Afriku 20. g. napustila Ilirik da bi se u njega vratila 24. g. Od 43. g. ova se legija stalno nalazi u Britaniji.

¹² Nakon Neronove smrti u Italiju nakratko iz Ptuja odlazi i *legio XIII Gemina* u koji se nedugo zatim i vratila.

¹³ Radi se o logorima za legije (*castra*), kastelima za pomoćne trupe (*castellum*), manjim utvrdama (*burgus*) te promatračnicama (*turres*)

¹⁴ Na osnovi pretpostavke da su u Panoniji nakon 1. Dačkog rata jedno vrijeme istodobno boravile i IX. legija *Claudia* i XXX legija *Ulpia*. iznosi Mocsy pretpostavku da je XXX legija *Ulpia* neko vrijeme mogla boraviti u Murseli. (Mocsy 1962: 615)

3. Logori

Za sada nam je poznato da su rimske jedinice na panonskom dijelu limesa boravile u logorima koji su bili sagrađeni uz obale Dunava. Radi se o legijskim logorima - *castra legionis*: Vindobona, Carnuntum, Brigetio, Aquincum i utvrdama za pomoćne trupe - *castellum*: Carnuntum, Gerliata, Ad Flexum, Quadrata, Arrabona, Ad Statuas, Ad Mures, Azaum, Crumerum, Tokod, Solva, Esztergom, Pilismarot, Visegrad, Cirpi, Ulcisia, Aquincum, Albertfalva, Campona, Matrica, Vetus Salina, Gorsium, Intercisa, Annamatia, Lussonium, Alta Ripa, Alisca, Ad Statuas, Lugio, Altinum, Ad Militare, Ad Novas, Teutoburgium, Cornacum, Cuccium, Onagrinum, Bononia, Cusum, Acumincum, Rittium, Burgenae i Taurunum (Visy 2003 ur., 47-150).

Podsjetimo se da su rimske legije koje su brojile i do šest tisuća vojnika boravile u taborima, odnosno legijskim logorima velike površine, od 20 pa i više hektara. Ti su logori, tabori ili kako ih Musić zove okoli, morali moći primiti tisuće vojnika, te su im pružali i svu logističku potporu koja je legionarima bila potrebna (*horreum, valtitudinarium, fabrica*). Nasuprot tome kasteli pomoćnih četa bili su osjetno manji i prostirali su se na površini od 1,5 ha za jedinicu od 500 pješaka (*cohors quingenaria peditata*) do 6 ha za trupu od tisuću konjanika (*ala milliaria*) (Johnson 1987: 42).

3.1. Pitanje Murse i Mursele

Na dijelu limesa od Akvinka do Singidunuma (kod kojega počinje mezijski dio limesa), dakle na razdaljini od više stotina kilometara, nije potvrđen nijedan legijski logor. Nasuprot tome zabilježeno je prisustvo brojnih legija, naročito na području Murse, gdje ih se na temelju nalaza (natpisa i žigova na opekama) evidentiralo čak devet. Logično je dakle da je takvo stanje izazivalo u znanstvenim krugovima mnoga pitanja.

Na ovom mjestu treba izdvojiti pitanje možebitnih smještaja legijskih logora u Murseli i Mursi. Kako smo već napomenuli Mocsy je smatrao da je do 100. g. - a prije gradnje legijskog logora u Brigetiju - u Murseli neko vrijeme postojao legijski logor. Već je Ritterling (Ritterling 1924/25: 1736) dao naslutiti da se u Murseli, koju je on identificirao s današnjim Petrijevcima, nalazio legijski logor. On spominje nalaz žiga na opeci na kojem se spominje *legio XIII Gemina* (CIL III 3755). Ritterlingovo stajalište dijeli i G. Alföldy, koji čak ide i korak dalje iznoseći mišljenje da je Mursela bila već ranije sjedište i *legio XXI Rapax*. (Alföldy 1959: 126). S njihovim se pogledima, kako smo već rekli, slaže i Mocsy (Mocsy 1962: 613), dok usuprot njima J. Klemenc Murselu uopće ne spominje (Klemenc 1961: 4-34). Nadalje, Bulat koji je rekognoscirao područje Petrijevacu nije naišao na ostatke koji bi osnažili pretpostavku da je tamo bio smješten vojni logor (Bulat 1969: 60). Isto tako Bulat tvrdi da

nema dokaza da se u Petrijevcima nalazio municipij Mursela, čije je ime inače zabilježeno na jednom natpisu (CIL III 10243). J. Fitz je napisao da je *legio XXI Rapax* nakon dolaska u Panoniju 89. ili 90. g. podigla logor u Murseli blizu Murse. Nakon što su 92.-93. g. Sarmati uništili tu legiju zamijenila ju je *legio XIV Gemina* (Fitz 1980: 125-140).

U slučaju Mursele imamo dakle zanimljivu situaciju. S jedne je strane Bulatovo rekognosciranje koje nije donijelo nikakve rezultate na temelju čega autor izražava sumnju oko toga ima li smisla u Petrijevcima uopće tražiti rimski lokalitet. S druge strane postoji zapis toga imena na Tabuli Peuntigerijani (*VI I*), potom nalazi dvaju žigova rimskih legija koji taj lokalitet spominju (CIL 10243 i CIL 3755) kao i mišljenja eminentnih znanstvenika.

O. Pinterović nije sasvim odbila mogućnost da se u Murseli nalazio legijski logor, ali njoj je ipak vjerojatnija i prihvatljivija hipoteza da je legijski logor bio u Mursi. Ona u stvari slijedi Klemenca koji je, ponajviše na temelju Katančičevih crteža i zapisa, bio uvjeren da je na Dravi, na prostoru današnjeg Osijeka postojao golemi legijski logor (Klemenc 1960: 18). Kako je O. Pinterović desetljećima marno djelovala kao arheolog upravo u Mursi, ona je vrlo oprezna te se ne odriče definitivno mišljenja da je u Mursi postojao legijski logor, premda se u zaštitnim arheološkim iskopavanjima na teritoriju Osijeka nije moglo dokazati njegovo postojanje.

Zanimljivo je i to da spomenuti autori (Pinterović i Klemenc) ne pišu o tome koja je od devet legija, koje smo naprijed naveli, u Mursi možda duže vrijeme boravila. Legijski su se logori naime gradili u svrhu stalnog boravka legija, jer Rimljani nisu gradili stalne logore na ratnom poprištu u jeku ratovanja i dok su na tom terenu bile velike koncentracije trupa. U takvim su se slučajevima vojnici sasvim dobro snalazili i u pokretnim logorima (*castra aestiva*).

S obzirom na to da se pretpostavke o legijskom logoru u Mursi temelje ne samo na Katančičevim opisima nego i na koncentraciji nalaza s vojničkim natpisima i žigovima na opekama, ne bi trebalo izgubiti iz vida da su to spomeni upravo onih legija koje su od početka 2. st. imale svoje stalne logore u sklopu panonskog limesa. Tako je *legio X gemina* od 114. g. do 5. st. boravila u Vindoboni. *Legio XIII gemina* je od 118. g. boravila u Karnuntu do kasne antike, a *legio II Adiutrix* je stalno obravila u Akvinku te *legio I Adiutrix* u Brigetiju. Ne postoje nikakve dvojbe oko toga da je Mursa odigrala veliku ulogu u sustavu rimske obrane panonskog limesa te da je bila tijesno povezana s vojničkim životom na granici. Međutim, povijest njezinog razvoja i druge važne spoznaje mogu riješiti samo sustavna arheološka iskopavanja i istraživanja. To isto vrijedi i kad je riječ o Murseli, čiji je slučaj još teži jer arheološkoj znanosti predstoji još i zadaća njezina pouzdanog ubiciranja.

POPIS LITERATURE

- Alföldy 1959 A. Alföldy: *Die Truppenverteilung der Donaulegionen am Ende des 1. Jahrhunderts*. Acta Archaeologica 11, Budimpešta, 113-141
- Bulat 1969 M. Bulat: *Topografska istraživanja limesa u Slavoniji i Baranji*. Osječki zbornik XII, Osijek, 39-52
- Bulat 1970 M. Bulat: *Gradac - Batina Skela*. Arheološki pregled 12, Beograd, 42-43
- Bulat 1974 M. Bulat: *Dalj - antičko naselje*. Arheološki pregled 16, Beograd, 85-86
- Bulat 1977 M. Bulat: *Stanje istraživanja antičkih naselja u Slavoniji*. Antički gradovi i naselja u južnoj Panoniji i graničnim područjima, Materijali XIII, Beograd, 63-87
- Bulat 1977 M. Bulat: *Ciglana u Dalju - rimski grob od opeka*. Arheološki pregled 19, Beograd, 93-95
- Cheesman 1914 G. L. Cheesman: *The Auxillia of the Roman Imperial Army*. New York
- Fitz 1980 J. Fitz: *Administration and Army*. The Archaeology of Roman Pannonia, Budapest 1980, 125-140.
- Göricke-Lukić 2000 H. Göricke-Lukić: *Sjeveroistočna nekropola rimske Mursa*. Zagreb - Osijek
- Iskra-Janošić 2001 I. Iskra-Janošić: *Urbanizacija Cibala i razvoj keramičarskih središta*. Zagreb - Vinkovci
- Johnson 1987 A. Johnson: *Römische Kastelle*. Mainz am Rhein 42.
- Luttwak 1979 E. N. Luttwak: *The grand Strategy of the Roman Empire. From the first Century A.D. to the Third*. Baltimore and London
- LeBohec 1993 Y. Le Bohec: *Die römische Armee*. Stuttgart
- Lörincz 2001 B. Lörincz: *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit I*. Wien
- Mocsy 1962 A. Mocsy: *Pannonia*, RE Suppl IX. Stuttgart 516-775.
- Mocsy 1974 A. Mocsy: *Pannonia and Upper Moesia: A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*. London - Boston
- Njegoč 2002 D. Njegoč: *Istočna Hrvatska*. Veliki atlas Hrvatske. Zagreb, 255-264
- Pinterović 1961 D. Pinterović: *O rekognosciranju baranjskog sektora limesa*. Limes u Jugoslaviji, Beograd, 44.
- Pinterović 1969 D. Pinterović: *Problemi na limesu - istraživanja na predjelu Batina Skela - Ilok*. Osječki zbornik XII, Osijek, 53-69
- Pinterović 1971 D. Pinterović: *Batina - praiatorijski i antički nalazi*. Arheološki pregled 13, Beograd, 55-58
- Pinterović 1978 D. Pinterović: *Mursa i njeno područje u antičko doba*. Osijek.
- Pochmarski & Filipović 1997 E. Pochmarski & S. Filipović: *Eine Gruppe Dionysischer Reliefs aus Mursa (Osijek)*. Osječki zbornik XXII - XXIII. Osijek, 33-44
- Ritterling 1924/5 E. Ritterling: *Legio*, RE 12. Stuttgart, 1211-1829
- Sanader 2003 M. Sanader: *The Ripa Pannonica in Croatia. U: The Roman Army in Pannonia*. Pecs 135-142.
- Southern & Dixon 2000 P. Southern & K.R. Dixon: *The Late Roman Army*. London 2000.
- Spaul 2000 J. Spaul: *Cohors*. BAR International Series 841. Oxford
- Šašel 5/1963 A. et J. Šašel: *Inscriptiones latinae*. Situla 5, Ljubljana 1963.
- Šašel 19/1978 A. et J. Šašel: *Inscriptiones latinae*. Situla 19, Ljubljana 1978.
- Šašel 25/1986 A. et J. Šašel: *Inscriptiones latinae*. Situla 25, Ljubljana 1986.
- Šimić 1998 J. Šimić: *Otkriće rimskih grobova u Zmajevcu (Baranja)*, Obavijesti 1,XXX/ Zagreb, 55.
- Visy 1988 Z. Visy: *Der pannonische Limes in Ungarn*. Stuttgart 1988: 131-141
- Visy 2003 Z. Visy: *The ripa Pannonica in Hungary*. Budapest 131-134
- Visy 2003 Z. Visy ur.: *The Roman Army in Pannonia*. Pecs 47-150
- Wilkes 2000 J. Wilkes: *Roman Legions and their Fortresses in the Danube Lands*. U: Roman Fortress and their Legions (Ed. R.J. Brewer). London 101-121

ZUSAMMENFASSUNG

RÖMISCHE LEGIONEN UND IHRE LAGER IM KROATISCHEN TEIL DES PANNONISCHEN LIMES

Schlüsselwörter: Pannonien, Donaulimes, Legionen, Lager, Mursa, Mursela

Der Beitrag setzt sich mit der Verteilung der römischen Legionen im kroatischen Teil von Pannonien auseinander.

Einerseits werden die einzelnen Legionslager besprochen, in denen Truppen in diesem Teil des Limes stationiert waren. Andererseits wird auch die Möglichkeit besprochen, dass Legionslager in Mursela bzw. Mursa existiert haben.

Übersetzt von Autorin

